

Heksenhamer

Voorgeschiedenis

Al ver voor Christus was toverij strafbaar, als er schade mee werd toegebracht. In het christelijk geloof ontstond geleidelijk de gedachte dat hekserij/toverij niet mogelijk was zonder de hulp van demonen of de duivel. Gedurende de 14^e eeuw raakte men ervan overtuigd dat heksen een nieuwe ketterse sekte vormden. De duivel zou daarmee het christendom van binnenuit willen vernietigen. Heksen sloten een pact met de duivel en hadden seks met hem, ze maakten heksenvluchten en namen deel aan heksensabbatten was de overtuiging.

In de eerste decennia van de vijftiende eeuw waren er in delen van Zwitserland en Frankrijk enkele heksenprocessen. De slachtoffers legden onder (dreiging met) tortuur vele bekentenissen af. En die bevestigden het bovenstaande beeld van de heksensekte.

Van 1431-1438 werd het concilie van Basel gehouden. Iedereen die iets voorstelde in de kerk was aanwezig. Hekserij stond niet op de agenda, maar de gebeurtenissen in Zwitserland en Frankrijk werden volop besproken. Dit zorgde voor een brede mondelinge verspreiding van het concept van de ketterse heksensekte.

Van ongeveer 1435 tot de eerste druk van de Heksenhamer in 1486 verschenen enkele tientallen publicaties over hekserij, deels in druk. Informatie over dit thema was dus al wijd en zijd bekend toen de Heksenhamer verscheen. Als belangrijkste auteur uit deze periode geldt Joannes Nider, een invloedrijke dominicaan. Hij schreef meerdere werken met het doel de geloofsbeleving weer op een hoger plan te brengen. In zijn grote werk Formicarius (Mierenhoop, ca 1435-1437), wijdde hij ook een hoofdstuk aan hekserij. Er zijn 25 handgeschreven kopieën bewaard gebleven, in de periode 1470-1692 werd het zeven keer in gedrukte vorm verspreid.

Ontstaan van de Heksenhamer

Inquisiteur Heinrich Kramer, ook een dominicaan, was niet altijd succesvol met zijn heksenjachten. In 1484 had hij paus Innocentius VII al een bul laten schrijven. Daarin riep de paus kerkelijke en wereldlijke leiders op om de heksenvervolgingen te steunen. Ook deze bul hielp niet altijd. Na een nieuwe mislukking schreef Kramer uit frustratie de Heksenhamer. Zijn doel was om wereldlijke rechters te leren hoe heksen vervolgd en terechtgesteld moesten worden. Volgens Kramer waren er intussen zoveel heksen dat de kerkelijke inquisiteurs het niet meer konden bijbenen.

De Heksenhamer leunt sterk op de Formicarius van Nider. Kramer zegt ook zelf dat zijn werk niets nieuws bevat. Voor diegenen die het werk van Nider kenden, vormde het dan ook hooguit een aanvulling daarop. Kramer legde in zijn boek uit hoe hekserij in zijn werk ging, hoe je heksen kon herkennen, en hoe je je ertegen kon beschermen. Bovendien gaf het aanwijzingen hoe een heksenproces optimaal ingericht moest worden om een verdachte tot bekentenis te brengen, en hoe de strafmaat moest worden bepaald.

Verspreiding

De inhoud van de Heksenhamer vormde een interessant geheel. De boekdrukkunst was inmiddels ingeburgerd, zodat het produceren van grote aantallen geen probleem meer was.

Goede marketing door Kramer bevorderde de verspreiding. Hij voegde de bul van Innocentius toe aan het boek. Zo gaf Kramer zijn werk een pauselijk tintje. Ook liet hij een verklaring van 'geen bezwaar' van de theologische faculteit van de Universiteit van Keulen in zijn boek afdrukken. Hierin werd gesteld dat de Heksenhamer niets bevatte wat tegen de christelijke leer inging. Verder deed hij er een verklaring bij van de latere keizer Maximiliaan I. Die beloofde daarin heksenvervolgingen te steunen. Tot slot suggereerde Kramer dat Jacob Sprenger, een zeer gerespecteerde dominicaan, had meegewerkt aan de Heksenhamer. Maar die heeft vrijwel zeker niet bijgedragen aan de Heksenhamer. Alles bij elkaar versterkte dit de geloofwaardigheid van het boek.

Tussen 1486 en 1520 verschenen er 13 edities. Na 1574 nog eens 22. Naar schatting zijn destijds circa dertigduizend exemplaren gedrukt.

Misvattingen

Over de Heksenhamer wordt vaak gezegd dat het de invloedrijkste publicatie op het gebied van heksenvervolgingen is geweest. Het is wel het boek geweest waarover het meest gesproken is in de heksenliteratuur. Maar de invloed ervan is eigenlijk niet te onderscheiden van de vele andere geschriften. Zo namen na het verschijnen van de heksenhamer de vervolgingen niet noemenswaard toe, en ze zwakten in de eerste decennia van de zestiende eeuw bovendien weer af. Noch de Heksenhamer noch de andere verhandelingen over hekserij die bleven verschijnen, konden dat niet voorkomen.

Latere drukken ontstonden pas toen de hevigste periode van vervolgingen (1560-1630) al begonnen was. De Heksenhamer was dus niet de oorzaak van die enorme golf.

Er wordt wel gezegd dat na het verschijnen van de Heksenhamer vooral vrouwen slachtoffer werden van de vervolgingen. Het boek is inderdaad zeer vrouwonvriendelijk. Maar bij het verschijnen van de Heksenhamer was inmiddels het aandeel vrouwen onder de slachtoffers al op een hoogtepunt (gemiddeld ca 80%). Later liep dat zelfs weer terug tot 70% of lager.

Een andere misvatting is dat vroedvrouwen bij voorkeur werden aangeklaagd en veroordeeld. Dit omdat ze kennis van anticonceptie hadden en de kerk wilde dat er zoveel mogelijk kinderen geboren zouden worden.

De Heksenhamer verkettert vroedvrouwen helemaal niet in algemene zin, maar wél als ze tevens heks zijn. Die zijn van alle heksen de gevaarlijkste stelt Kramer, want die doodden baby's binnen en buiten de baarmoeder en droegen levende, ongedoopte kinderen op aan de duivel. Het hinderen van de voortplanting deden alle heksen volgens de Heksenhamer, niet alleen vroedvrouwen.

Uit onderzoek van heksenprocessen is bovendien gebleken dat vroedvrouwen niet vaker slachtoffer waren dan anderen.

Bij heksenvervolgingen werd vaak gebruik gemaakt van zogenaamde godsoordelen. Bij voorbeeld de waterproef, waarbij de verdachte geboeid in het water gegooid werd. Wie bleef drijven was een heks. Bij de naaldproef werd een naald gestoken in afwijkende plekken op de huid, de zogenaamde duivelsteken. Wie daarbij geen pijn voelde, was een heks.

Er wordt vaak gedacht dat ook dit soort godsoordelen in de Heksenhamer staan, maar dat is niet juist. De vuurproef, waarbij verdachten een heet voorwerp moesten vastpakken of over hete kolen moesten lopen wordt in de Heksenhamer expliciet afgewezen.

Ook het zoeken van heksentekenen vermeldt de Heksenhamer niet.

Beschuldigten moesten wél volledig geschoren worden volgens Kramer. Dat dient om amuletten en dergelijke op te kunnen sporen. Daarmee zouden verdachten namelijk kunnen bewerken dat ze konden zwijgen tijdens het proces, zelfs als ze gemarteld werden. Kramer heeft dit scheren van verdachten overigens niet uitgevonden. Het komt al voor in een proces rond 1440.

Verdachten noemden anderen vaak als deelnemers aan de heksensabbat. Vooral als ze gefolterd werden. In sommige regio's was dat voldoende om deze anderen ook meteen te martelen. Dat leidde soms tot ketenprocessen met tientallen zelfs honderdtallen doden. De Heksenhamer noemt de sabbat niet, en een simpele beschuldiging zonder andere aanwijzingen is volgens Kramer onvoldoende voor nadere actie. Strikte naleving van de Heksenhamer zou dus mogelijk tot minder slachtoffers geleid hebben. De vraag is overigens welke regels/wetten tijdens de hevigste uitbraken nog wél een rol speelden.

De Heksenhamer zou ook instructies bevatten hoe verdachten gemarteld moesten worden. Maar Kramer noemt geen foltermethoden. Hij adviseert van alles om het de verdachte zo moeilijk mogelijk te maken om zich te kunnen verdedigen. Lange opsluiting om verdachten murw te maken en hen, desnoods met leugens, tot een bekentenis te verleiden, heeft de voorkeur. Dat mag best een jaar duren. Martelen is het laatste middel, omdat verdachten soms ook onder tortuur niet bekennen. Het

ontbreken van een bekentenis moest tot vrijspraak leiden, en in een eventueel nieuw proces zouden de oude beschuldigingen niet meer gebruikt mogen worden. Onacceptabel voor Kramer.

Kortom:

Dat de Heksenhamer 'naar bescheiden schattingen 60000 mensen naar de brandstapel verwees' (zoals op de omslag van de Nederlandse vertaling staat) is schromelijk overdreven. Aangenomen wordt dat hij met name invloed had binnen het Heilige Roomse Rijk. Wel het zwaarst getroffen gebied, maar het reduceert het mogelijke effect op het aantal slachtoffers al aanzienlijk. Ondanks de brede verspreiding van de Heksenhamer waren ook daar regio's met relatief veel mannelijke slachtoffers. Dat wijst niet op een grote impact.

De overschatting van de Heksenhamer lijkt volledig terug te voeren op het grote aantal gedrukte exemplaren. Het constant herhalen van het vermeende belang, zonder dat het verder beargumenteerd wordt op basis van nader onderzoek, versterkt die overwaardering. Dit vergroot de neiging om alle gruwelen van de vervolgingen aan de Heksenhamer toe te schrijven ook al staan ze er niet in. Daardoor wordt het vermeende belang nog weer verder versterkt.

Bronnen:

W. Behringer, G. Jerouschek (tevens uitgevers) en W. Tsacher, *'Heinrich Kramer (Institoris), Der Hexenhammer, Malleus maleficorum'*, DTV, München, 14^e druk 2021.

I. Gay, *Henricus Institoris (& Jacobus Sprenger), De Heksenhamer, Malleus Maleficorum*, Uitgeverij IJzer, Utrecht, 6^e druk, >2020.

C. S. Mackay, *'The Hammer of Witches'*, Cambridge University Press, Cambridge, 8^e druk, 2018.

Verder:

J. Hansen, *'Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozeß im Mittelalter und die Entstehung der großen Hexenverfolgung'*, München, 1900.

J. Hansen, *'Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter'*, Bonn, 1901.

A. Blauert, *'Frühe Hexenverfolgungen. Ketzer-, Zauberei- und Hexenprozesse des 15. Jahrhunderts'*, Junius Verlag, Hamburg, 1989.

D. Harley, *'Historians as demonologists: The myth of the midwife-witch'*, in *Social History of Medicine*, 3 (1990) 1-26.

A. L. Barstow, *'Witchcraze. A new history of the European witch hunts'*, Harper Collins, New York, 1994.

R. Schulte, *'Hexenmeister'*, Dissertatie Universiteit Kiel, 1999, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 2^e druk, 2000.

E. Allemang, *'The Midwife-Witch on Trial: Historical Fact or Myth?'* in *Canadian Journal of Midwifery Research and Practice*, 9 (2010) 10-20.

S. Smit, Nawoord in *'De heks van Limbricht'* Lebowski Publishers, Amsterdam, 2^e druk, 2021.

S. Smit e.a. *'Heksenmonument'*, Lebowski Publishers, Amsterdam, 2023.